

HALÁSZ LÁSZLÓ

Az utópia mint őskép

Ll. évfolyam 51. szám, 2007. december 21.

Élet és Irodalom

Az emberek egykor úgy éltek, mint az istenek, a szívük ment volt a gondoktól, távol a munkától és a fájdalomtól. A szomorú öregség egyáltalán nem látogatta meg őket, és egész életükben megőrizték lábuk és kezük erejét. Alvás közben, álmukban haltak meg. Minden jó nekik jutott - így öröközte meg Hésziodosz az aranykort. A test és lélek tökéletes kielégülése a mesék, legendák árkádiája. Nincs halál se, csak örök élet; Nincs híja ruhának, nincs eledelnek... - mármint a XIV. századi angol szegény nép megverselte árkádiai Cokaygneben, a barátság és béke szigetén, örök ifjúsággal, szelíd nyárral, édesvizű tengerrel. Az aranykor (sohasemvolt) csodás feltételei, amelyek a (mindig) nyomorúságos körülmények miatt

tovatűntek, a jövőbe vetülnek. Az aranykor, amit egy vak hagyomány a múltba helyezett, előttünk van - tudatta némi késéssel Saint-Simon. A Paradicsom azonban nem isteni közreműködés műve. Nincs helye a Messiásnak, aki majd valamikor elhozza az örök boldogságot és békét, ahogy Ézsaiás próféta mindmáig megkapón lefestette (nagyjából Hésziódossal egy időben). És lakozik a farkas a báránnyal, és a párduc a kecskefiúval fekszik, a borjú és az oroszláncöllyök és a kövér barom együtt lesznek, és egy kis gyermek őrzi azokat. Az utópia embere maga teremti meg Paradicsomát. Ha nem azon nyomban, úgy hamarosan. Azért hirdetem oly biztonsággal az egyetemes harmóniát nagyon közelinek, mert a társas állam megszervezése nem követel többet két évnél, világosít fel Saint-Simon szavait követve Fourier. Ezután az emberekre, akik terjedelmes és végtelenül hasznos farkot növesztenek, 144 évnyi szüntelen boldogság és kreativitás vár. A szibériaiak olasz éghajlatot élveznek, új állatfajok, amilyenek az ellenoroszlánok, a föld művelésében jönnek kapóra.

Az utópikus képzelet szembeszökő hajtóereje a nemkívánatos valóságtól megszabadító vágy. A vágyvezérlés - ebben alighanem kilátástalan vitatkozni Freuddal - legkirívóbb megnyilvánulásait az álom kínálja. Legalábbis ami igazán álomszerű. Mivel az összefüggő logikus gondolkodásért felelős másodlagos folyamat csak fokozatosan fejlődött ki. A tudattalanból eredő, gátlás nélküli, ősi időbe visszanyúló elsődleges folyamat eleinte egyeduralkodó. Kifejezésmódja archaikus vagy korábbi értelmi fejlődési fokot tükröz. Tele infantilis elemmel, a gondolat és a vágy mindenhatóságának (jel)képeivel. A zavaros, eltorzított álomban az elfojtás miatt a vágy leplezetten teljesül, ezért csak utólagos értelmezés tárhatja fel a vágy titokzatos tárgyát. A gyermekies álomban azonban a vágy nyíltan beteljesedik, mert elfojtás nem állja útját. Az utópia sokkal inkább gyermekies álomnak (álmodozásnak) tűnik, mint eltorzított-kusza álomnak. A nyílt vágyteljesülés megjelenítése meglehetősen könnyű álmot kínál, ami nem válik javára az utópiába kalauzoló regények, elbeszélések és filmek esztétikai megformálásának. A szereplők jellemzése hibátlanul megfelel annak, hogy a gyerek akkor tud egy tulajdonságot elképzelni, ha az végletes. Minden és mindenki vagy jó vagy rossz. Bár Cioran találóan állapítja meg, hogy e művek alakjai nem lépik túl a bábuéletet, tőle eltérően nem tartom meglepőnek a szimat, a pszichológiai ösztön hiányát.

Tudom, egyoldalú voltam. Aligha gyermekies álom Homérosz és Hésziódosz meg a nem mérsékelt zene betiltása, mert félreviszik a szenvedélyeket, és különösen nem az az állami berendezkedés, amelyben a közösség éber tekintete kényszerít rá a tisztességes életre, ahogy Platón utópiája javasolja. Rousseau-éban sem kimondottan a gyermek vágyteljesülése üdít fel. Nem szabad megengedni, hogy külön-külön ki-ki a saját fantáziájának megfelelően játsszon, hanem állandóan csak együtt és nyilvánosan. (...) Elengedhetetlen, hogy egész élete során tudja, hogy minden lépését figyelik. Szorongásos vagy kínos álom ez, még pontosabban büntető álom, amelyet Freud a vágyteljesülés különös formájának tekintett. Az álmodó tudattalanul arra vágyik, hogy meg nem engedett, elfojtott vágyrezdüléséért kellőképp megbűnhődjön. Mintha a lelke mélyén Platón is, Rousseau is attól félt, azért aggódott volna, hogy a megálmodott világot, a harmónia, a rend és ésszerűség világát a saját magán is megtapasztalt vágyak fenyegetik. A válasz e vágyak megtiltásának utópikus vágya. Amennyiben tudatos, az ilyen vágy csak akkor lehet álomgerjesztő - figyelmeztet ugyancsak Freud -, ha egy neki megfelelő tudattalan vágyat ébreszt fel. Erejét mutatja, hogy a viselkedéstudomány vértete, bármily fájdalmas, még riasztóbbá teszi. Skinner utópiájában az önkontroll kialakítását és a kudarcok elviselését három-négy éves korban kezdi meg. Egyre

kevésbé édes kakaót isznak anélkül, hogy az arcvonásukon látszana; öt percig állnak a gőzölgő leves előtt anélkül, hogy belekóstolnának. Avagy egy pénzürmét dobnak fel, ami történetesen fejre esik, és csak azok ülhetnek le, akik fejet mondtak, a többiek öt percet várnak. Az egyik nagy amerikai egyetemen megkérdezték a szerzőt, ugye szatírárt írt. Eszébe sem volt, nyugtalanította hallgatóit.

*

Másként is elmondhatom. Az utópiának/álmodozásnak efféle motívumaiban nyoma sincs a gyermekies boldog felszabadultságnak, bár a szorongás kompenzálásának módja jó adag infantilizmussal párosul. Egyszersmind az olvasóban kelthet szorongást. Mintha nem utópiába, hanem disztópiába csábították volna.

Utópia

Orvoslás: A betegségeket megszüntetik, és az emberek százhusz évig tökéletes egészségben élnek. Így az embereknek több idejük lesz, hogy a társadalom ügyeivel foglalkozzanak, és élvezzék az életet.

Mezőgazdaság: A fejlett technikai eljárások lehetővé teszik az élelem tömegtermelését, mindenkinek bőven jut. Az élelemben kevert adalékok minden állampolgárnak garantálják a táperőt és az egészséget. (...)

Nevelés: Az állampolgárok bármilyen információt tanulmányozhatnak. A kormány gondoskodik az emberi történelem és az aktuális események hozzáférhetőségéről, és olvasásukra buzdítja az embereket. (...)

Kormány: A kormány biztos akar lenni abban, hogy polgárai boldogok.

Disztópia

Orvoslás: A betegségeket megszüntetik, és az emberek százhusz évig tökéletes egészségben élnek. A Föld túlnépesedik, és ritkulnak a források.

Mezőgazdaság: A fejlett technikai eljárások lehetővé teszik az élelem tömegtermelését, mindenkinek bőven jut. Az élelemben kevert adalékok garantálják az engedelmességet a kormánynak. (...)

Nevelés: Az állampolgárok bármilyen információt tanulmányozhatnak. A kormány gondoskodik, hogy az erre felhatalmazott állampolgárok láthassák az információkat, és regisztrálja az olvasókat.

Kormány: A kormány biztos akar lenni abban, hogy polgárai boldogok - vonja meg a

párhuzamot egy fiatal amerikai író, Vylar Kaftan.

Öncsalás a technikára hivatkozni, ahol a valóság inkább meghaladja a képzeletet, semmint alatta marad. A technikai-tudományos felfedezésekre építő utópiák nem pusztán hatékonyabb termelést és növekvő fogyasztást ígérnek, hanem igazságos és boldog társadalmat. Most éppen a világháló nem hozza el. A társadalmi-lélektani üdvözülés újfent elmarad. Paradox módon minél látványosabb a technikai siker, annál szembeszökőbb az utópikus várakozások kudarca.

Herzl utópiája mindössze néhány évtizeddel utóbb és pontosan az általa megjelölt helyen indult útjára. A múlt század legelején papírra vetett Ősújszág az 1923-ra immár két évtizede virágzó zsidó Palesztinát mutatja be eutopiaként (jó helyként). Egyébként inkább kevesebb, mint több olyan vívmánnyal, amelyek Izrael állam megalapítását követően hamarosan megszülettek. Ha az utópikus képzelethez igazodó logika törvényei működtek volna, a technikai-ipari környezet sajátosságai okán a muzulmán palesztin hős miért beszélt volna másként: A zsidóknak csak gazdagságot köszönhet ez az ország, mi okunk volna hát haragudni rájuk? (...) A mi templomaink egymás mellett vannak, és amikor imáink onnan az ég felé törnek, fenn a magasban egyesülnek, és így összeolvadt áhítatban járulnak az isten elé. És a zsidó szereplő miért ne mondhatta volna, hogy Ma már mindenki tudja, hogy a Palesztinába költöztek boldog új hazára leltek. De a régi hazájukban megmaradt zsidóknak is nagyon megjavult a soruk (...), megszűnt a zsidógyűlölet is. (...) A közvélemény öröndetes módon megváltozott. (...) Voltak országok, ahonnan a zsidókat el sem akarták engedni.

*

Ha az ember (történelme, társadalma, nemzete, kultúrája, érdeke stb.) olyan volna, amilyennek az utópista feltételezi (pontosabban, ha nem olyan volna, amilyenrel nem számol), utópiára nem volna szükség. Elhagyva azonban a gyermekkort, mármint lelkiileg is, az örömet felülbírája a valóság. Aki elképzelte az elnagyolt mesebeli képeket, álmodozásából felébredve tudatosíthatja, hogy helyük az outopia (sehol). Feloldhatatlan konfliktus akkor lép fel, amikor az ember úgy érzi, hogyha ennyire akar valamit és a célt képzelete meg is jeleníti, az el is érhető. Az emberi természet, ahogyan itt és most megnyilvánul, ellentétes a valódi emberi természettel, amelyet csak ő ismer.

Ha kő kövön nem marad, az sem drága ár, hogy a valódi természet kibontakozzon, megakadályozva az egyének-csoportok ostoba vágyainak összeütközését. Egyébként is, mit számít az ember, ha ott a csodás emberiség. Jaj azoknak, akik a késő pubertás lelkiállapotát prolongáló világmegforgató elképzeléseknek kezdettől ellenszegültek, de a megváltásban ki tudja meddig hívőket sem volt ok irigyelni. Mindez nem a ki lát a múltba bölcössége. Nem kellett hozzá a kelet-európai kommunista utópia bukása. A húszas évektől, nem szólva a harmincasokról a társadalmi felelősségtől áthatott, moráljára oly kényes nyugat-európai értelmiségi kedvére válogathatott jobboldalinak nem tartható szerzők vallomásaiban, tényfeltáró riportjaiban és elemző tanulmányaiban. Pontosán bemutatták a valóságot, részeként a

bolsevizmus, fasizmus és náciizmus egymást termékenyítő viszonyát.

Az írástudók közül azonban a hangadók mintha elfelejtettek volna olvasni. És nemcsak a megfelelő irodalmat, hanem a saját szemükkel látottakat is. És hiába történt mindaz, ami történt a továbbiakban. Sőt mivel az történt, ami történt, a hatvanas-hetvenes években számosan már látták, itt a nem elfogult, nem versengő, nem anyagi, nem manipulatív, gyengéd, őszinte, agressziómentes közösségi nemzedék, amely nem fogékony a státus és a karrier iránt. A tágra zárt szemű zarándoklatok pedig még a korábbinál is sűrűbben tartottak a - röpke két évtized múlva semmivé csappant - ígérek földjén. A hitetlenség szándékos felfüggesztése helyénvaló a műbefogadásban, annak legalábbis hallgatólagos tudatával, hogy a képzeletbeli birodalmában vagyunk. De írástudótól a hitetlenség (f)eladása a kézzelfogható, mindennapi valóság területén nem akármilyen vétség.

Nincs mit szépíteni: az anyagot a lélektaniakkal változatosan elegyítő jutalmak révén lábon kelt el az áru. A legátlátszóbb manipulációkat is elfogadni kényszerült. Különben be kellett volna látnia, hogy a reményt megvalósítani vélt társadalom (vezetőivel együtt) össze sem hasonlíthatóan hazugabb, igazságtalanabb és elnyomóbb, mint a sajátja. Így viszont nem tudta volna fenntartani saját társadalmi elleni megvetését, ami identitása lényege. Párosulva e világi messianista hitből táplálkozó, de a tudományos ész jegyében tetszelgő valláspótlék, e kusza kevercs keresésével, amelyért élni érdemes, mert elköteleződést, bizonyosságot, jelentést ad, és teret nyújt szorongáscsökkentő politikai akcionizmusra. Az elnyomottakat segítő mélységes morális felháborodás és szenvedély nevében, ami nemde bár kötelessége egy magára valamit adó értelmiséginek. Akinek egyébként a titkos gondolatát fogalmazta meg Czesław Miłosz egyik ismerőse: Nem szeretném megérni a kommunizmus megvalósulását, az biztos nagyon unalmas lesz.

Nem először (nem is utoljára) az altruizmus történetében, az áldozatosnak látszó önfeladás ellenére a szégyenletesen felpuffasztott ego bukik elő. A társadalmi igazságtalanságok, faji előítéletek, háborúk keservein túl, Garton Ash szerint is, ott "a vágy s viszolygás Erósztól és Thanosztól: hataloméhség, a rombolás gyönyöre, alantas becsvágy", ami nélkül érzékeny és tanult emberek sokasága nem tehetne volna magáévá a hihetetlen állításokat. De még így sem érthető, hogy a kommunista utópia vonzereje - megvalósulásának iszonyatos csődje ellenére - miért felülmúlhatatlan. A szimbolikus-fantasztikus gondolkodásban Jung mesterénél is élesebben hangsúlyozza az archaikus jelleget. Az álmodásban és fantáziálásban az infantilis gondolkodás a történelem előtti idők és az ókor ismétlése. Ezen keresztül az irányított-másodlagos gondolkodás összekapcsolódik az emberi szellem legősbibbi alapzatával. A tudattalanból származó termékek rokonok a mitikussal. Ha erős a regresszió, egykori ősi lelki termékek éledhetnek újjá. Minden egyes képbe az emberi pszichológia és emberi sors egy darabkája van bezárva, bánat és öröm, aminek általában mindig ugyanaz volt a menete. "Hiába szüntünk meg hinni a paradicsom földrajzi valóságában, vagy különféle ábrázolásában, mégis adottságként lakozik bennünk - így Cioran -, eredendő énünk egyik kiterjedése..." A kommunista utópia mint egyetemes vízió őskép a javából.

Ha válaszolnom kell, mi a legdöbbenetesebb társadalmi tapasztalatom, kétféleképpen is meg tudom fogalmazni. A szörnyű csődhez vezető múlt újramegjelenése, avagy a veszélyérzékelés szándékos feladása. Utópistának lenni azután, amit a múlt században földreszállt utópiák produkáltak, merőben más, mint annak előtte volt. Nem néhány koros harcos görcsös ragaszkodása gondolkodtat el. Annál inkább azok a friss, dacos alakulatok, mindig meglelve vezéreiket, akik ismét a polgári demokrácia elutasítására szakosodtak. Olykor azt is bevallják, hogy a megoldást még nem lelik, de nyugalomra semmi ok, nem adják fel. Lelkük mélyén nem tudnak szabadulni annak az utópiának valahogyan végre mégiscsak megváltást hozó elhomályosított képétől, amelyiknek élesen kirajzolt változatait, mint vállalhatatlanokat, maguk is megtagadni kénytelenek. És mintha - legjobb? legrosszabb? pillanataikban - nem találnák kellően abszurdnak azt az ötletbetörést sem, hogyha ők tehetnék (irányíthaták) volna, az eredmény mégiscsak a kíváncsatos lett volna. A többi pedig már csak igeragozás kérdése. Ha pillanatnyilag éppen nem a mi tájainkon, úgy a Távol-Keleten vagy Afrikában, ha ott sem, akkor Latin-Amerikában feltétlenül.

Az utópista szüntelenül a teljességgel folytat párbeszédet, és ezért a mindenkori konfliktusok csillapítása-feloldása mint elégtelen részmegoldás nem foglalkoztatja. Vele szemben természetesen annak a reformernek a pártján vagyok, aki tudja, hogy nagyot rontani rövid idő alatt sokkal könnyebb, mint kicsit javítani tartósan. Tudja azt is, hogy lépései hatásainak kritikus ellenőrzése nélkül a nem szándékolt következmények elfogadhatatlanul kockázatosak. Ugyanakkor azt is felbecsüli, hogy a beavatkozásnak mi a várható hatása, ahhoz képest, ha elmarad. Adott esetben az ellenreformmá ideologizált tétlenség a "ne árts!" legsúlyosabb megsértése. Mindezek okán a reformer nem győzi ismételni magában - alighanem én is átléptem az utópia világába - Karl Popper figyelmeztetését, hogy milyen nehéz megőrizni a kritikus magatartást azokkal a cselekedeteinkkel szemben, amelyek sok emberi életet befolyásolnak.

Akár be is fejezhetném, ha a sajátos magyar modell kapcsán nem kísértene egy történet. Amikor labdarúgásunkban a bajok elleplezhetetlenné váltak, voltak, akik úgy vélték (ma is vannak), hogy valahonnan több pénzt kell szerezni. Mások hangoztatták, hogy változtatni kell (a menedzselésen, az edzés módszereken, a morálon). Egy tekintetben azonban teljesen egyetértettek. Az (ellen)drukkerek miatt úgy kell eljárni, hogy az eredmény már megmutatkozzon a következő nemzetközi tétmérkőzés-sorozaton. Ez (Eb, vb) mindig kétévnyire volt. Azóta ide s tova negyven év telt el. A rövidlátásba és önáltatásba oltott reformutópizmus nyomán ma az is bámulatos siker volna, ha arra a szintre fel tudnánk kapaszkodni, ahová húsz év kínlódása után csúszunk le.